

OPPONENSI BÍRÁLAT
KALMÁR MELINDA
Korporatív, szovjet, hibrid
Egy formáció metamorfózisa
című MTA doktori értekezéséről

A jelölt neve: KALMÁR MELINDA

Az értekezés címe: *Korporatív, szovjet, hibrid – Egy formáció metamorfózisa*

A bíráló neve: Germuska Pál, az MTA doktora – tudományos tanácsadó,

Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala

A bíráló elkészítésének kelte: 2023. szeptember 20.

Témaválasztás, időszerűség, újszerűség

A jelölt tudományos pályafutásának nagyszabású összegzését képezte a 2014-ben közreadott *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990* című kötete, amely azóta a hazai jelenkortörténeti szakirodalom egyik sokat hivatkozott műve lett. A doktori értekezésésként benyújtott kötet, *Korporatív, szovjet, hibrid* címmel ennek egy derivátuma, egyszerre rövidített és átdolgozott változat. Mindkét mű azzal az igénnyel lép fel, hogy a szovjet típusú rendszerek univerzális leírását, magyarázatát, elemzését nyújtsa: az első egy csillagászatnak nevezhető metaforacsokor köré szervezve, míg a második leginkább a „korporatív” fogalom újraértelmezésével.

Jelen doktori mű bevezetőjéből megtudható, hogy továbbgondolást az ELTE és az Szegedi Tudományegyetem közös globalizációtörténeti kutatócsoportjában való részvétel is segítette, valamint a kortárs hibrid rendszerek megértésének igénye vezette. A korábbi mű rövidítését a „hatékonyabb disszeminálás (terjesztés) és a könnyebb feldolgozhatóság” szempontjával is indokolja a szerző, ugyanakkor a mű nyelvezete (idegen szavak, nyelvi újítások, komplikált mondatok stb.) és kifejtésmódja nem feltétlenül segíti elő annak az egyetemi oktatásban való felhasználását. Talán a Rainer M. János 2014-es recenziójában¹ megfogalmazottakra is figyelemmel a magyarországi esettanulmányi részek kikerültek a szövegből.

A *Bevezető* hangsúlyozza, hogy a mű a 2014-es opus frissített változata. Ugyanakkor az irodalomjegyzéket átnézve mindössze 11 db 2014 után megjelent munka szerepel a kötetben, noha a kézirat lezárása valamikor 2020-ban történhetett. Mindenképpen érdemes lett volna felhasználni több – egyébként is idézett – szerzőnek az azóta eltelt fél évtizedben

---

¹ Rainer M. János: Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990. Századok*, 2014. (147. évf.) 4. sz. 1064–1068.

megjelent fajsúlyos összegző munkáit: lásd például Borhi László, Stefano Bottoni, Földes György köteteit.

A mű fő vizsgálati célkitűzése, hogy a 20. századi – ideológiailag egymástól akár messze eső – autoriter rendszerek közös vonásait keresve kiderítse mennyiben volt korporatív szisztéma a szovjetrendszer (11. o.). Ehhez hozzáteszi a jelölt: „Az elemzés kiemelt célja ezért, hogy érzékeltesse: a szovjetrendszer és variánsai nem rokontalanok, vagy legalábbis hipotetikusán értelmezhetnének őket nemrokotalanként is. A szovjetrendszer ezzel kikerül a »kivételes modell« státuszából, és ezáltal láthatóbbak lesznek azok a vonásai, amelyek mintegy bő száz éve felbukkannak más térségekben is, például a latin-amerikai és részben a dél-európai, illetve az ázsiai régió sok modelljének formálódásában.” (12. o.) Tehát a szovjetrendszer univerzális jellegzetességeit kívánja megragadni, ugyanakkor az opponensben kezdettől ott sorakoznak a kérdések a felvázolt analógiák interpretálása kapcsán. Kezdve mindjárt azzal, hogy a szocialista rendszerek diktatúrák, és nem autokráciák voltak.

Az ismeretek új struktúrákba való innovatív elrendezése messzemenően üdvözlendő, ugyanakkor meglehetősen szokatlan, hogy elmarad a releváns szakirodalom értékelő felleltározása, a szerző álláspontjának pozicionálása. Kalmár Melinda csak a tézisfüzetben fogalmazza meg Kornai János „klasszikus teóriájának” egyfajta bírálatát,² amikor azt írja: meg kell fordítani a logikát, mert a „korábbi diktatúra-modell és fogalomkészlet már nem tudja eléggé érzékelteni az érintett országokban végbement módosulásokat”, ugyanis az „nem mutatja a változások mélységét, kiterjedését”. (Tézisfüzet 5. o.) Érdemes ugyanakkor kiemelni, hogy Kornai a 2010-es években számos írásában fejtette ki véleményét e „rendszer-tani” kérdésekben, és számomra meggyőző módon definiálta (újra) a szocialista és kapitalista rendszer, valamint a demokrácia–autokrácia–diktatúra ismérveit, jellegzetességeit.³

Fogalmak és a „korporáció”

A műből kirajzolódó egyik fő állítással, miszerint a szocialista rendszer mind a Szovjetunióban, mind a megszállt Közép-Kelet-Európában jelentősen átalakult az idők folyamán, és különféle módokon elérte a térség társadalmainak valamilyen fokú involválódását a diktatúra működtetésébe, azt gondolom, egyetérthetünk. Azok a megközelítések, amelyek ideológiai okokból vagy ismeretek hiányában valamifajta monolit és változatlan képződményként írták le a szovjet blokkot, mára egyértelműen idejétmúlttá váltak. Az említett folyamat főként a Szovjetunió példáján keresztül bontakozik ki a műben, a konkrét eseményekkel/állításokkal kapcsolatos megjegyzéseimre a későbbiekben térek ki. Elsőként vegyük szemügyre a mű fogalmi és vizsgálati kereteit, amelyek éppen a legfőbb újdonságát és újítását képezik Kalmár munkásságának.

² Kalmár Kornai könyvét a tézisfüzetben és a könyvben is pontatlan címmel, csak az alcímet leírva idézi. A doktori mű egyáltalán nem foglalkozik Kornai modelljével, a közgazdász egyetlen alkalommal szerepel, amikor Kalmár felsorolja a hatvanas évek azon teoretikusait (Ota Sik, Włodzimierz Brus, Zdeněk Mlýnař stb. mellett), akik Kalmár szerint „a rendszeren belüli demokratizálás szószólóiként először elevenítették fel a szovjet húszas–harmincas évek politikai teóriáit” (54. o.). Jómagam aligha aposztrofálnám így Kornai korabeli munkásságát, ráadásul az ötvenes évek reformközgazdászai (mint például Péter György) éppen a Sztálin előtti gazdaságirányításból igyekeztek példát meríteni a rendszer működőképessé tétele érdekében.

³ Kornai János: *Láttelel. Tanulmányok a magyar állapotokról*. Budapest: HVG Kiadó, 2017.

A kötetből jórészt hiányzik a használt/alkalmazott fogalmak meghatározása, definíciója, különösen azok historiográfiai pozícionálása. Így nincs magyarázata a korporatív-korporativizmus kifejezésnek, a hibridizációnak, a hibrid rendszernek – miközben, ha ez a mű a szélesebb közönségnek szól, akkor elkerülhetetlen lett volna a definiálás. Néha jegyzetek tájékoztatnak arról, hogy milyen szakirodalmak állnak rendelkezésre (lásd 1. lábjegyzet a hibrid rezsimokról, vagy a hibridizációról 231. o.). E fogalmaknál azonban még csak olyan továbbutalási megoldással sem találkozunk, mint például a marxi-engelsi elképzeléseknél vagy a kettős hatalom kérdésénél (232., 236. o.), ahol a szerző a 2014-es eredeti opus megfelelő helyeire irányítja bővebb információért az olvasót. Valójában a jelölt azért sem tud ilyen megoldással élni, mert az eredeti műből is hiányoznak ezek a definíciók. A szövegben sorjáznak különféle további kifejezések (fogalmak), amelyeknek legfeljebb csak sejtjük, vagy érteni véljük a pontos jelentését: így például „posztabszolutisztikus”, „demokráciakerülő”, „posztmonarchikus”, „(poszt)modern”, „poszt-posztmodern”, „posztszovjet-hibridrendszer”, „posztmonarchikus, posztdiktatórikus” stb.

Ezen akár könnyedén át is léphetnének, de ha megnézzük a Kalmár által egyik legfrissebb munkaként idézett Sergei Guriev és Daniel Treisman könyvét (*Spin Dictators: The Changing Face of Tyranny in the 21st Century*) láthatjuk: a szerzők igenis teret szentelnek innovatív fogalmaik körülírásának, körülhatárolásának, sőt, letölthető mellékletben tették ezeket hozzáférhetővé. Ebben például táblázatok osztályozzák a diktátorokat, aszerint, hogy ki tartozik a „dictator”, a „spin dictator”, a „fear dictator”, illetve a „hybrid dictator” kategóriába.⁴ Fontos megjegyezni, hogy Guriev és Treisman ezen osztályozás során a kommunista diktátorokat egytől egyig a „fear dictator” kategóriába sorolta: Kádár Jánost, Todor Zsivkovot, Władysław Gomułkát, Ny. Sz. Hruscsovot, valamint az 1968-ban hatalomra került Gustáv Husákot, de még M. Sz. Gorbacsovot is.⁵ Hatalomgyakorlásukat tehát a kevésbé szofisztikált, sokkal inkább terrorra alapozó csoportba sorolta Guriev és Treisman.

Még leginkább a téziszűzet siet segítségünkre a fő támpontok kijelöléséhez. Ebből sokkal egyértelműbben kiderül, hogy a korporativizmust (mint olyan rendszer, amelyben a politikai érdekcsoportok konfliktusok helyett kooperálnak egymással) Kalmár Melinda Philippe Schmitter nyomán vezeti be. A doktori mű illetően szerkezeti/szerkesztési hiányosságát mutatja, hogy a kötetben Schmitter (Karl keresztnévvel!) csak a kötet 146. oldalán tűnik fel – a brezsnyevi korszak jellemzésekor. Kalmár – a téziszűzet szerint – egy korporatív skálán is mérhetőnek tartaná a két szélsőséges diktatúra korporativitását, és a szovjetrendszerrel is az ezen a skálán való mozgásként/elmozdulásként értelmezi a „népi demokráciától” a puhuló diktatúra felé való haladást. (A kötetbeli megfogalmazás szerint a szovjet modell egy egész „korporatív skálát” írt le – lásd 13. o.)

A Kalmár által legfrissebb korporativizmus összefoglalóként idézett Roland Czada (szó)cikk, amely a jónevű Sage kiadó 8 kötetes *International Encyclopedia of Political Science* című kézikönyvében olvasható, azonban szűkebb értelemben beszél a fogalomról. Czada meghatározása szerint: „Legegyszerűbb értelmében a korporativizmus a szakmai csoportok funkcionális képviselőit alapuló politikai hatalmi struktúrára és konszenzusalkotási gyakorlatra utal. A gazdák, kézművesek, iparosok, munkások, ügyvédek, orvosok vagy a papság, azaz az egyházak egyesületei öngazgatási szervként lépnek fel saját nevükben, illetve közvetítőként a kormány és a saját tagjaik között. A politikai státusz és a jogok a

⁴ A letölthető mellékletet lásd: <https://spindictators.com/docs/SpinDictators-Online-Supplement-Jan-2022.pdf>

⁵ Lásd uo. 6–10. o. A könyv a 2023-as könyvhétre jelent meg egyébként magyarul a HVG Kiadónál.

foglalkozáshoz és a csoporttagsághoz kapcsolódnak, és így eltérnek a modern állampolgárságtól és egy adott területhez kapcsolódó parlamentekben az egyének egyenlő képviselétől.” Eszerint tehát alapvetően jól körülhatárolt *szakmai csoportok* lépnek fel, önszerveződéleg, és a parlamenten kívül struktúrákban folyik a konfliktusok rendezése.

Az osnabrücker professzor a 20. század második felét tekintve külön ír az ún. az autoriter korporativizmusról, amelyet főként latin-amerikai rendszerekre vonatkoztatott. Ezekben az „autokratikus kormányok az érdekképviselő és közvetítés rendszerét igyekeznek ráerőltetni a funkcionális érdekcsoportokra, különösen a szakszervezetekre, hogy így kezeljék az ipari konfliktusok és a népi tiltakozások állandó fenyegetését.” – írja. A kommunista országok közül egyedül Kínáról ír, emígyen: „Kína hamarosan felülmúlja a korporativista irányítás minden korábbi kísérletét. A Mao-korszakra visszanyúló korporativista testületek újjáéledtek, mint a gazdasági és társadalmi ügyek irányításának és legitimitásának központjai. A kormány saját kezdeményezésére és – a politikailag relevánsak számára – kötelező tagság alapján új szövetségeket hoztak létre olyan területeken, mint az egészségügy, a sport, a kultúra, a szociális jólét vagy a tudomány.”⁶ Az nem világos ugyanakkor, hogy Czada Kína melyik időszakára érti ezt végül is: az 1980-as, az 1990-es évekre vagy éppen a 2000-es évtizedre? Arról nem is beszélve, hogy még a mai Kína sem autoriter rendszer, hanem diktatúra.

Kalmár Melinda gyakorlatilag nem folytatja le azt a „bizonyítási eljárást”, hogy mitől lenne adekvát a korporativista megnevezés a szovjet modellre. Charles E. Ziegler ugyancsak idézett 1986-os cikke is több kérdőjelet fogalmaz meg: a környezeti politikában látható folyamatok alapján alkalmazható-e az „állami korporatista modell” fogalma az egész szovjet rendszerre? Ziegler végső válasza igen, a munkaügyi és jogi (szak)politikákról írottak és saját kutatása alapján: „az állami korporatista modell hasznosabb a szovjet politikai rendszeren belüli érdekképviselő konceptualizálásában, mint a totalitárius vagy a pluralista modell” – summázza érvelését.⁷

A mű negyedénél járva sejlik fel az olvasóban, hogy Kalmár a kommunista diktatúra *társadalmiasítását* érti a korporatív rendszeren.⁸ Ahogyan az 52. oldalon írja a jelölt: „Ezzel a javaslattal [ti. a Hazafias Népfront létrehozása] Nagy Imre kétségtelenül megelőzte azokat a későbbi társadalmiasító-korporatív elképzeléseket, amelyek végigkísérték a reformgondolkodást egészen a rendszerváltásig.” Majd a 62. oldalon azt olvassuk, hogy a szocialista országokban „a »társadalmiasítás«/korporálás gyakorlatként pedig egyre több szakértőt involváltak a rendszerbe, az utolsó időszakban már olyanokat is, akik nem feltétlenül tartoztak a rendszer feltétlen pártolói közé.” Majd a 68. oldalon még bővebb kifejtésben: Hruscsovtól fogva „az egymást váltó politikai garnitúrák évtizedeken keresztül bővülő mértékben integráltak különböző társadalmi csoportokat a működtetésbe, többek közt egyre rugalmasabban korporáltak szakértőket a döntés-előkészítésbe, illetve a végrehajtásba. A politikai vezető garnitúrák több hullámban, felülről vezérelt lazító

⁶ Roland Czada: Corporatism (Corporatism). In Bertrand Badie, Dirk Berg-Schlosser and Leonardo Morlino (eds.): *International Encyclopedia of Political Science*. London: Sage 2011.

⁷ Charles E. Ziegler: Issue Creation and Interest Groups in Soviet Environmental Policy: The Applicability of the State Corporatist Model. *Comparative Politics*, 1986 (vol. 18) no. 2, 190. o.

⁸ A németből átvett kifejezés félreértett használatáról lásd legújabban: Horváth Gergely Krisztián: A magyar típusú jelenkortörténet – a vidéktörténet szemszögéből. *Történelmi Szemle*, 2023 (64. évf.) 4. sz. 817–818. o. Kalmár Melinda is *társadalmiasításról* ír egyébként.

módosításokkal tették az eredeti autoriter mechanizmusokat rugalmasabbá. A párt, illetve az állam fokozatosan integrálta a nagyobb érdekcsoportokat a politikai folyamatba, ...”

A népfront aligha felel meg Czada alapdefiníciójának, és adódik a kérdés, hogy akkor a szocialista rendszerben ki korporál kivel? Mik lennének akár szovjet, akár magyar viszonylatban a korporatív szervezetek? Az ágazati szakszervezetek? Az Írószövetség? A Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa? Vagy esetleg a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége (METESZ) vagy a Magyar Kereskedelmi Kamara? És legfőképpen: mi az állampárt ebben a struktúrában?

A később hivatkozott kínai példában, amely az 1980-as, de főként az 1990-es éveket elemzi, Unger és Chan 1400 nemzeti (szövetségi szintű) és 19 600 provinciális (területi) és 160 ezer megyei szintű egyesületet és ágazati szervezetet emleget.⁹ Ez bizonyos nézőpontból interpretálható valamifajta civil társadalom feléledésének is, de erről valójában szó sincsen: ezek megítélésem szerint ugyanúgy a kommunista párt kreálmányai, mint a szakszervezetek.

A korporativizmus mintapéldájaként emlegetett Mussolini uralta Olaszországban 22 szektorban állítottak fel testületeket, amelyek a fasiszta párt szervezeteivel összefonódtak. A testületek központi szervezetét a Korporációk Nemzeti Tanácsa alkotta, amelyet a Korporációk Minisztériuma felügyelt. 1939-re fel is számolták a Képviselőházat, és szerepét a „fasiszta pártalapszervezetek és korporációk parlamentje” vette át.¹⁰ Itt tehát párhuzamos korporatív struktúrák épültek fel az állam és a diktatúra működtetésére.

A szovjet típusú rendszerekben a (látszat)parlamentek megmaradtak és működtek, megvolt a maguk kirakatszerepe, egyes országokban még formálisan több párt is létezett a kommunista párt mellett. Nyitva tehát a kérdés, hogy akár az olasz, akár a kínai példával összevetve miként határozhatóak meg a szocialista rendszerekben a korporatív struktúrák, amelyek kiváltanák, helyettesítenék a korábbi intézményeket.

Nem politológiai és ideológiatörténeti megközelítés alapján izgalmasabb lett volna olyan jelenségeket szemügyre venni, mint például a katonai-hadiipari komplexum (VPK) a Szovjetunióban. Mark Harrison – Irina Bisztrovát idézve – ekként határozta meg a VPK-t: „a Szovjetunió nemzetbiztonságának biztosításához kapcsolódó társadalmi-politikai csoportok – hivatásos katonák, párt- és állami tisztviselők, a biztonsági szervek képviselői, tudományos-műszaki körök – közös érdekeit képviselő, nagyhatalmú szervezet”. Ez egy olyan szakmai-ágazati konglomerátum volt, amely nagy befolyással bírt bizonyos időszakban a szovjet katonai, politikai és gazdasági döntéshozatalra, de Harrison szerint a posztstálini időszakot követően jelentősen hanyatlott a befolyása.¹¹ Megítélésem szerint még leginkább a VPK lenne megfeleltethető a korporatív szervezet definíciójának, de ennek alapján sem vonhatnánk le túlzott következtetéseket, mert a szocialista tömb más országaiban soha nem tett ilyen hatalomra szert a katonai-hadiipari lobbis.

⁹ Jonathan Unger – Anita Chan: China Corporatism and the East Asian Model. *The Australian Journal of Chinese Affairs*. 1995 (vol. 33.) no. 1, 38.

¹⁰ Tanács-Mandák Fanni – Nuber István: *Az olasz képviselői demokrácia*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó, 2017. 28.

¹¹ Mark Harrison: Soviet Industry and the Red Army under Stalin: a Military-industrial Complex? *Cahiers du monde russe*, 2003 (vol. 44.) no. 2–3, 327.

Összegezve a fogalmakkal és a doktori értekezés sarokkövét képező korporációs modellel kapcsolatos véleményemet, leszögezem: sem az idézett szerzők megállapításai az 1970-80-as évekbeli szovjet, illetve az 1980-90-es évekbeli kínai hatalomgyakorlásról, sem pedig a jelölt érvei nem győztek meg arról, hogy:

- a szocialista rendszerben korporációs szervezetek működtek volna,
- a korporatív, korporációs, mint kifejezés alkalmas lenne a szovjet típusú rendszerekben végbemenő változások jellegzetességeinek leírására, megnevezésére,
- a társadalmisítás (valójában társadalmiasítás) rokon értelmű kifejezése lenne a korporatívnak.

Ez nem jelenti azt, hogy akár a Szovjetunióban, akár a szocialista blokkban ne történtek volna változások a hatalomgyakorlásban, de ezek mindvégig a diktatúra keretein belül maradtak. Ezért sem tartom szerencsés megfogalmazásnak a kortárs jelenségek alapján visszavetíteni valamifajta hibridizációt. Én megmaradnék Kornai 2010-es évekbeli osztályozásánál,¹² amelynek alapján egyértelmű, hogy a puhább szocialista rendszerek sem lettek *autokráciák*. E megállapítással teljes összhangban van a – Kalmár által is idézett – Guriev és Treisman féle osztályozás, amely (mint említettem) a „fear dictator” kategóriába sorolta az összes szovjet és közép-kelet-európai kommunista vezetőt és rendszerüket. E diktátoroknak persze mindinkább igényük volt arra, hogy a társadalmi támogatottságukat – terror helyett – más módszerekkel növeljék: ezért visszaengedték a szakértői csoportokat az államigazgatásba, az 1940-50-es évekhez képest professzionálisabban működött a központi és helyi igazgatás, racionálisabb szakpolitikai intézkedésekre nyílt tér. Bizonyos csoportok, mint például a technokraták növekvő beleszólást kaptak, és Magyarországon intézményesíteni is tudták a pozícióikat az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság révén.¹³ Erre Kalmár is felhívja a figyelmet 2014-es művében,¹⁴ de a magyar példa a kivétel volt – a szovjet társszervezet, a GNTK a bürokratikus tervezési gépezet részévé vált, korántsem bírt olyan (mérnök)társadalmi támogatottsággal, mint az OMFB.¹⁵

Forráskezelés és más tartalmi megjegyzések

Az értekezés szövegét olvasva a szovjet vezetők rendre felülértékelték az opponensi megítélés szerint. A Szovjetunió Sztálin ostobasága miatt szenvedett még többet a második világháború megnyerése érdekében, és a generalisszimusz egy agyaglábakon álló óriást hozott létre. De mi sem állt tőle távolabb, mint hogy mélyrehatóan átlássa a tudomány gazdasági szerepét, vagy elemezze az „ezzel járó komplex társadalmi, tudati és életmódbeli hatásokat” (35. o.). Sztálin egész tudományágakat számolt fel, a fogságba vetett több ezer német tudós és mérnök szellemi potenciáljával sem tudott mit kezdeni a szovjet rendszer,

---

¹² Kornai: *Láttelel*. 178–179.

¹³ A technokraták térnyeréséről lásd Bódy Zsombor: *Családi vállalkozás – nagyipari vállalat – szocialista technokrácia. Az Uhri Testvérek / Ikarus Karosszéria és Járműgyár gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténete*. MTA doktori értekezés, Budapest, 2019; Bódy Zsombor: *Technokrata transznacionálé az 1960-as években és a keleti blokk önállósága a globalizáció szempontjából*. *Korall*, 2021 (22. évf.) 85. sz. 113–137. o.

¹⁴ Kalmár: *Történelmi galaxisok vonzásában*. 292–296.

¹⁵ A GNTK-ról lásd Sari Autio-Saraso: *Knowledge through the Iron Curtain: Soviet scientific–technical cooperation with Finland and West Germany*. In: Sari Autio-Saraso – Katalin Miklóssy (eds.): *Reassessing Cold War Europe*. London–New York: Routledge, 2011. 66–82.

mint ahogyan a hadizsákmányként birtokba vett technológiák és gyárfelszerelések jelentős része is a tajgában rozsdásodott el anélkül, hogy egy rubel hasznot termelt volna.

Egyérthetünk a jelölt állításával, miszerint „a szovjet birodalom centruma felől tekintve a kelet-közép-európai régió a szovjet birodalmi térben egyértelműen perifériának számított, viszont gazdasági és sok egyéb civilizációs struktúráját tekintve több szempontból fejlettebb volt, mint maga a birodalmi törzs.” (44. o.) Ezért nem is sikerülhetett a szovjet minta teljes átvétele, ám vélhetően csak Sztálin halála akadályozta meg a folyamat végigvitelét – nem annyira a szovjet vezetés belátása. Kalmár érvelése szerint a hruscsovi vezetés a közép-kelet-európai rendszerváltozatok (a jelölt szóhasználata szerint a „népi demokráciák”) tapasztalataiból merítve tette működőképesebbé a Szovjetuniót, belátva, hogy „egy gondosan, sajátosan integrált struktúrában lehet parlament vagy kvázitöbbségi pártosság is, és szerveződhetnek társadalmi, érdekvédelmi csoportok, ha a szabályokat, a kereteket és a vezetőket, illetve a képviselőket többnyire az állam jelöli ki és ellenőrzi” (51. o.). Ám ezek megítélésem szerint ugyanúgy látszatintézkedések, mint Nagy Imre Hazafias Népfrentje; hangsúlybeli eltolódások, nem sok közük van a társadalmi önszerveződéshez. Kalmár szerint nem zárható ki, hogy „a sztálinizmustól lényegesen elkanyarodó gyakorlatban szerepet játszottak a korai térségi lázadások” (58. o.). Anélkül, hogy elfogadnánk az évfordulós ünnepi beszédek kedvelt fordulatát, miszerint 1953 vagy 1956 verte az „első szeget” a kommunista rendszer koporsójába, talán fontos rámutatni, hogy a berlini, pilseni, poznani és budapesti felkelések olyan korrekciót, változtatást kényszerítettek ki Moszkvából, amelyet a szovjet pártvezetés magától, önként nem lépett volna meg.

Kalmár a hruscsovi enyhülés és a békés egymás mellett élés politika kapcsán idézi fel Guriev és Treisman elméletét, miszerint „a modern diktátorok arra törekednek, hogy elsősorban békés eszközökkel tartsák fenn az uralmat, s csak legszükségesebb esetben alkalmaznak erőszakot...” (64. o.). Ám tegyük hozzá ismét, Guriev és Treisman szerint az összes kommunista vezető „félelemdiktátorként”, terrorral tartotta fenn uralmát.

Kalmár jól mutatja a tudományos-technikai forradalom kapcsán a hruscsovi liberalizálás csapdáját (74. o.): a hatalom – kompetencia hiányában – jogosítványokat kénytelen átadni más szféráknak, amivel egy „elháríthatatlan eróziós folyamatot” is elindít. Ehhez hozzátehetjük, hogy az állampárt egyre több speciális szakterületeken lett szolgáltatva a szakértői rétegnek: a hadiiparnál, a külkereskedelelemnél, a pénzügyeknél vagy a nemzetközi bankvilág ügyeinél.

Az 1950-es évek végének „konkuráló életmódok ideáinak” (101. o.) bemutatása kapcsán hasznos lett volna segítségül hívni az utóbbi évtizedek technológiatörténeti munkáit is, amelyek ennek számos vonatkozását tárgyalják.¹⁶

Az alábbiakban olyan forráskezelési sajátosságokra kívánok rámutatni, amelyek nem igazán erősítik a doktori értekezés érvelését. A 116. oldalon Kalmár idézi Zbigniew Brzezinskinek és Samuel Huntingtonnak azon megfigyelését, miszerint „a szovjet irányítás újabb generációi szintén nem kevés érdeklődést mutatnak az erős elnöki rendszert preferáló gaullizmus iránt”. Aztán Garadnai Zoltánnak egy – általában Charles De Gaulle politikájáról szóló – cikkére hivatkozva úgy érvel: „A gaullizmus egyszerre lehetett példa és figyelemre méltó európai konkurencia a szovjet politikai vezetés szemében.” Majd végül meg is állapítja, hogy „Mindez mégis mintha jelzett volna némi latens konvergálást a két rendszer politikai

¹⁶ Lásd például Ruth Oldenziel – Karin Zachmann (eds.): *Cold War Kitchen: Americanization Technology and European Users*. Cambridge (MA): MIT Press, 2008.

gondolkodásának legalábbis egy szegmensében.” Eszerint tehát Kalmár egy 1964-es publikáció felvetése és egy a francia elnökről szóló általános írás alapján bizonyítottnak tekinti a kapitalista és a szocialista rendszer konvergálását, azaz bizonyos vonatkozásokban hasonlónak válását.

Aztán a levéltári források sajátos használatának lehetünk tanúi a 123. oldalon. Kalmár azt írja: „A nyugati propagandaszervek szintén a békés meghódítás politikájával kalkuláltak, de ez részükről sem jelentett defenzív taktikát. Az 1973-as tavaszi salzburgi ideológiai-stratégiai egyeztető találkozáson a propagandistáik megállapodtak abban, hogy kerülnek a keleti államokkal és pártokkal szembeni nyílt konfrontációt, tartózkodnak az ellenféllel szembeni erőszakos, durva hangnemtől. Nem fenyegetnek fegyveres beavatkozással, ugyanakkor offenzívan dolgoznak a keleti tömb pluralizálásán, a nemzeti kommunizmusok élesztgetésén és a belpolitikai liberalizáláson. Megegyeztek abban is, hogy folyamatosan emlékeztetik a szovjet tábor lakóit a kényszerű gazdasági reformok pozitív kapitalizáló vonásaira, kiemelik a szerény mértékű »demokratizálás« liberális jellemzőit, ezzel is radikalizálendő a politikai-gazdasági-társadalmi mozgásokat.” Az állítólagos „ideológiai-stratégiai egyeztető találkozáson” szóló eszmefuttatás forrása az 1973-as moszkvai ideológiai találkozáson elhangzott a szovjet felszólalás (MNL OL M-KS-288. f. 5/628. ő. e.).

De mit hihetünk el ebből, és mi hangozhatott el *tényleg* Salzburgban? Az idézett jelentés szerint maga Borisz Nyikolájevics Ponomarjov, az SZKP KB Nemzetközi Osztályának vezetője (1955 és 1986 között!) az ideológiai titkárok 1973. december 18-19-i moszkvai tanácskozásán felszólalásában a következőket mondta: „Ellenfeleink nagy igyekezettel alkalmazkodnak az új körülményekhez, s arra törekednek, hogy a politikai enyhülést a szocialista országok ideológiai befolyásolására használják fel. Ezt a feladatot az egyik nyugati ideológus, G. Skiling [sic] a következőképpen fogalmazta meg: Politikánknak tartózkodónak és nem erőszakosnak kell lennie, kerülnünk kell a durva propagandát és a fegyveres beavatkozással való fenyegetődzést, elő kell segítenünk a nemzeti kommunizmus nyugodt fejlődését a kommunista tömbön belül.” (5/628. ő. e. 268. o.)

Harold Gordon Skilling (1912–2001) amúgy Kanadában élő jónévű politológus volt, aki 1973-ban éppen *Interest Groups in Soviet Politics* címmel adott közre könyvet Franklyn Griffiths-szel a Princetoni Egyetem kiadójánál. Később a csehszlovák Charta'77 mozgalom nagy támogatója és segítője volt. Ponomarjov beszédírója nyilván valami újságcikkben olvasottakat forgatott ki ily érveléssel. Majd megtudjuk a szovjet KB-titkártól, hogy másfél hónappal korábban (azaz nem tavasszal!) „több kapitalista ország propagandaszerveinek” salzburgi tanácskozásán arra jutottak, hogy a liberalizálni kell a szocialista államok belpolitikáját és támogatni a disszidenseket. (5/628. ő. e. 268. o.)

Némi keresgéeléssel visszafejthető, hogy Ponomarjov vélhetően a Salzburg Global Seminar 1947 óta megrendezett konferenciájára gondolt, amelyet 1973. augusztus 19. és szeptember 8. között *The New Shape of International Relations* címmel tartottak.¹⁷ Továbbá a Leopoldskron kastélyban (a Salzburg Global Seminar székhelyén) a Bicentennial Committee for International Conferences of Americanists (BCICA) a – ponomarjovi szövegben is említett – United States Information Agency-vel (USIA) ugyancsak szervezett konferenciát. Azaz az amerikanisztikai tanulmányok művelői az USA – mondjuk úgy – „propagandaszervezetének”

¹⁷ *Presidents report – Anniversary Edition: 70 Years of Changemaking and Bridging Divides*. Salzburg, 2017. https://issuu.com/salzburgglobal/docs/sgs_presidents_report_2017_final A szervezetről lásd <https://75.salzburgglobal.org/home>

támogatásával tanácskoztak. Ebből kompilálta a KGB, majd Ponomarjov a *kapitalista országok propagandaszerveinek találkozóját*. A szovjet KB-titkár a továbbiakban egyebek mellett élén kikelte amiatt, hogy „éppen most, amikor a szocialista államok nemzetközi tekintélye oly gyorsan növekszik, egymás után szervezik az ellenünk irányuló erőteljes ellenséges kampányokat.” Ezek között említi, hogy Franciaországban erőteljes kampány indult Szaharov és Szolzsenyicin körül. (5/628. ő. e. 287. o.)

Kalmár Melinda tehát Ponomarjov 1973-as interpretációjában ismerteti olvasóival, hogy a nyugatiak „propagandaszervezetei” mit terveztek. Annak persze jelentős irodalma van, hogy az amerikanisztikai tanulmányok milyen „fegyvert” jelentettek a diplomáciában és az amerikai értékek propagálásában,¹⁸ de a salzburgi szemináriumokat én semmiképpen nem nevezném propagandisták „ideológiai-stratégiai egyeztető találkozásának”.

A továbbiakban Kalmár az 1973. decemberi tanácskozás további mondanivalóit is kiaknázza, de például az „állami-inkognitós hírügynökségek” és a sajtóbefolyásolás kapcsán idézhette volna ennek friss szakirodalmát, Borvendég Zsuzsanna munkásságából.¹⁹

Hibás vagy végig nem gondolt lábjegyzeteléssel is találkozhatunk, például amikor a 146. oldalon az 1989-es kerekasztal-tárgyalás kapcsán olvasunk a regnáló vezetés programjáról: a politikai egyeztetető tárgyalások legfőbb célja „a demokratikus szocializmusba való békés, fokozatos átmenet biztosítása”. Az idézet helye azonban „Az ideológiai élet, a politikai tudatformáló munka tapasztalatai. Irányelvek az ideológiai munka fejlesztésének feladataira” című előterjesztés 1987. július 7-i keltezéssel. Vagy rossz a lábjegyzet, vagy azt kellett volna mondani, hogy még 1989-ben is így gondolkodtak az MSZMP vezetői.

Az már inkább interpretáció kérdés, hogy Kalmár nemcsak a KGST esetében ír integrációról, hanem a kontinens két felének kétségkívül végbemenő közeledése kapcsán is. Megítélésem szerint azonban még a szocialista blokkon belül sem beszélhetünk *integrációról*: a jelölt által többször emlegetett Komplex Programból (pl. 163–164) éppen a tényleges integráció felé vezető lépések maradtak ki (közös vámok, határok átjárhatósága stb.), és csak a bürokratikus koordináció újabb köreit sikerült kiépíteni. Az integráció e tanácskozásokon szovjet szóvirág volt az uniformizálási és homogenizálási törekvések eltakarására, és a „konföderálódás” is legfeljebb annyiban volt igaz, hogy Moszkva már nem akart 16., 17. stb. tagköztársaságot a Szovjetunióba. Az sem véletlen, hogy a szovjet vezetés szinte minden évtizedben napirendre vette a *nemzetek feletti tervezés* megvalósítását: legutoljára például 1982-83-ban, amikor „gazdaságpolitikai egyeztetések” néven kívánták beiktatni a KGST működésébe.²⁰ Miért erőltette volna ezeket Moszkva, ha nem akarja szorosabbra venni a blokk államai feletti ellenőrzést?

A szovjet „integrációs” szándékok kapcsán merül fel, hogy a többi szocialista ország miként viszonyult ahhoz. Kalmár ennek kapcsán szinte felrója: „A gazdasági tárgyalások hangneme a hatvanas évek végétől szokatlanul éléssé vált. A magyarok a csereértékek megállapításakor

---

¹⁸ Lásd például Walter Hölbling: *European Re-Visions of 'America' after 1945. American Studies International*, 1999 (vol. 37) no. 2. 24–42.; Ali Fisher: *Collaborative Public Diplomacy: How Trans-National Networks Influenced American Studies in Europe*. New York: Palgrave Macmillan, 2013.

¹⁹ Borvendég Zsuzsanna. *Újságírásnak álcázva: A Nemzetközi Újságíró Szervezet Magyarországon*. Budapest: Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2015.

²⁰ Utóbbiról lásd Germuska Pál: *Vörös arzenál. Magyarország részvétele a nemzetközi hadiipari együttműködésben a KGST keretei között*. Budapest: Argumentum Kiadó – 1956-os Intézet, 2010. 200–201. o.

gyakran akadékoskodtak, vonakodtak hozzájárulni a közös terhekhez, többek között a hadseregfejlesztéshez, nyersanyag-kitermeléshez és egyéb beruházásokhoz.” (165. o.)

Véleményem szerint a magyar delegációk pontosan az oktrojált szovjet lépésekkel mentek szembe, erősebben érvényesítették a nemzeti érdekeket, és a beruházási hozzájárulásoknál – viszonyossági alapon – a magyar projektek támogatását (pl. mezőgazdaságban) várták volna el. A haderőfejlesztésnél viszont nem is volt közös teherviselés, sem közös beszerzések, a fejlesztés nemzeti alapon zajlott, csak a Varsói Szerződés (VSZ) Egyesített Fegyveres Erőinek Főparancsnoksága kiadásait osztották meg a tagországok egymás között.

A VSZ átalakítása kapcsán kerül szóba az 1970-es évek eleji magyar alkotmánymódosítás. Mint Kalmár írja: „A Honvédelmi vagy Államtanácsok közjogi helyzete tehát az idők során differenciálódott, funkciójuk sokkal inkább a hadiállapotokhoz, rendkívüli helyzetekhez kötődött, de a hatvanas–hetvenes évek fordulóján ezek funkcióit különböző módon és mértékben megerősítették, illetve kiegészítették. Az eltérő elnevezésű testületeket összekötötte a rendkívüli helyzetekre fókuszált potenciális irányító szerep, amely feljogosította (volna) őket arra, hogy felülírják a konszolidált állami intézményeket, és összehangolják a térségi működést.” (167. o.)

E megfogalmazásban több minden összecsúszik. A magyar esetben (amellyel lényegében hasonló ütemezésben haladt a többi tömb-béli ország is) párt- és állami testületek feladatköréit vonta magához önkényesen és alkotmányellenesen a Rákosi-Gerő-Farkas „Trojka”, akik e néven is működtették a Honvédelmi *Bizottságot*. Majd ez 1952-ben állami szervvé alakult át, a Minisztertanács szűkebb kabinetjévé, Honvédelmi *Tanács* néven. Ekként működött 1962-ig, amikor az újbóli nemzetközi feszültségek miatt ismétellen szabályozták a háborús időszaki irányítást, és ennek részeként a kabinetet Honvédelmi *Bizottságra* nevezték át, hogy megkülönböztessék a rendkívüli jogrend idején működő Honvédelmi *Tanács*tól. Tehát félreértésen alapul a 168. oldalon megfogalmazott állítás, miszerint az 1970-es alkotmánytervezetben tűnik fel, hogy „rendkívüli helyzetre az E[lnök] T[anács] alternatívájaként már új testületet nevezett meg az ország vezetőjeként: a Honvédelmi Tanácsot”.

A Honvédelmi Tanács nyilvánosan első ízben az Alkotmányban jelent meg, az 1972. évi módosítás alkalmával, amelynek új 31. §-a szólt immár a rendkívüli időszaki országvezetésről. Majd az ezután kidolgozott, és 1976. évi I. törvényként elfogadott új honvédelmi törvény szabályozta részletesen a Honvédelmi Tanács feladatait. Továbbá e jogszabályban említették először a Minisztertanács Honvédelmi Bizottságát (10. §).²¹ A változtatások irányát illetően ugyanakkor egyetértünk a szerzővel: az 1970-es évek elején – Magyarországon legalábbis – rendeztek egy komoly alkotmányossági anomáliát.

A 176–179. oldalakon, a „Ködös Európa Ház” c. alfejezetben értő ismertetést kapunk az 1980-as évek második felének szovjet vízióiról, de arról nem ír a szerző, hogy ezek fogadtatása még a szocialista tömbben is igen mérsékelt volt: Közép-Kelet-Európa ekkor már végképp nem akart integrálódni ilyen módon sem a Szovjetunióba (-hoz). Arról nem is szólva, hogy a Lajtán túl végképp irreális és bizarr ötletnek tűnhetett a KGST és a Közös Piac egyesítése. Az igazsághoz persze az is hozzátartozik, hogy az Európai Közösségeknek eszébe sem volt a nyakába venni a középeurópai régiót, sokkal inkább a stabilitás fennmaradásán aggódott.

²¹ Germuska Pál – Horváth Miklós: *A magyar honvédelmi igazgatás története, 1945–1990*. Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár, 2020. <https://tudasportal.uni-nke.hu/xmlui/handle/20.500.12944/15213> 76–85.

A brezsnyevi majd gorbacsovi 1980-as évekről is gyökeresen mások a meglátásaink a jelölttel. Politológusokat idézve Kalmár megállapítja, hogy „a Brezsnyev-adminisztráció a korábbiaknál jobban törekedett a kooperálásra, a konszenzusra és általában az optimalizálásra” (148. o.). Bizonyára a Szovjetunióban is, de Magyarországon mindenképpen széles körben vontak be szakértők a döntéselőkészítésbe, de nem a döntéshozatalba. Ám a hatalmas szakapparátusokkal kidolgozott reformcsomagok rendre elvéreztek a pártok legfelsőbb fórumain. Éppen ezért szólt a korszak a kármentésről, a látszatreformokról, a húzd meg – ereszd meg lépésekről, amelyek a rendszerek mélyülő válságát idézték elő.

Kalmár a területfejlesztési koncepciók kapcsán ír arról (144. o.), hogy a hatalom „valamilyen mértékben decentralizálni kényszerül, bevonja a helyi erőforrásokat és az önkormányzatokat a működtetésbe”. Az általa idézett kutatások valóban ezt *javasolták*, mert a valóság és a korabeli gyakorlat ennek *éppen az ellenkezője* volt: nem voltak önkormányzatok, túlcentralizált maradt a döntéshozatal, és még megyei szinten is drámain központosított a forráselosztás.²² És ezen 1989-ig nem is történt változtatás.

A szovjet rendszer végnapjait illetően egyetérthetünk Kalmár Melinda azon érvelésével, hogy a szovjet vezetés és maga Gorbacsov igenis rendelkezett forgatókönyvvel az átmenetre, még ha annak számos elemét nem is tudta megvalósítani. (219–219. o.) Nem véletlen, hogy a VSZ és a KGST feloszlata is hosszan elnyúlt, Moszkva nem akarta csak úgy elengedni a térséget. Az SZKP KB Titkárságának 1991. január 22-i határozata a Kelet-Európában kialakult helyzetről a szovjet külpolitika kiemelt céljai közé sorolta a Szovjetunió gazdasági pozícióinak megőrzését a régióban. Az érvek sorában ott találjuk az energiafegyvert is, amelyet már az 1980-as években sem féltek használni. „Nem érdekünk, hogy a szovjet szállításoktól való függőség gyengüljön. A Kelet-Európába irányuló energiahordozó-export a térséggel kapcsolatos általános stratégiánk legfontosabb elemének tekintendő.” – szólt az érvelés.²³

Összegezve véleményemet: megítélésem szerint a szovjet típusú diktatúra nem tartozott a korporatív rendszerek közé, a modell nem alkalmas a szocialista rendszerek leírására. Ugyanakkor Kalmár Melinda doktori értekezése a szovjet típusú szocialista rendszerek újszerű, innovatív és vitára inspiráló értelmezését és elemzését nyújtja. Új tudományos eredményeket és megfontolandó szempontokat vonultat fel a szovjet hatalmi mechanizmusok változásainak megértéséhez, a diktatúra társadalmiasítási folyamatának leírásához.

Javasolom, hogy az MTA Doktori Tanácsa Kalmár Melinda értekezését bocsássa nyilvános vitára. Javasolom egyúttal, hogy a jelölt számára ítéltessék meg a Magyar Tudományos Akadémia Doktora fokozat.

Budapest, 2023. szeptember 20.

Germuska Pál, az MTA doktora

²² Mindennek plasztikus bemutatását adja Vági Gábor: *Versengés a fejlesztési forrásokért: Területi elosztás, társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.

²³ Baráth Magdolna – Rainer M. János (szerk.): *Gorbacsov tárgyalásai magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból 1985–1991*. Budapest: 1956-os Intézet, 2000.311. o.